

ҒТАХР 16.21.37

АБАЙ ТІЛІНДЕГІ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕСКІЛІКТЕР

Ш.Құрманбайұлы, М.Е. Әділов

Абай атындағы ҚазҰПУ

Немат Келімбетов атындағы Түркітану орталығы, Алматы/Қазақстан

sheru_64@mail.ru, marlenadilov88@gmail.com

Мақалада Абай шығармаларындағы бүгінгі әдеби тілімізден өзгеше қолданыстар мен тілдік ерекшеліктер фонетикалық айырмашылықтар тұрғысынан қарастырылды. Ақын өлеңдері мен қара сөздеріндегі көне түркі тіліне тән фонетикалық формалар тарихи-салыстырмалы әдіспен зерттеліп көрсетілді. Атап айтқанда, Абайдағы «ұғлы, тұғры, тұғралы, түзік, ұлық», т.б. фонетикалық ескіліктер түркі ескерткіштері мен тілдері деректері негізінде талданды. Олардың ескі қазақ жазба тілі мен қазіргі қазақ тіліне қатыстылығы жайлы тұжырымдар айтылды. Мақаланың қорытынды бөлімінде қазіргі әдеби тілден бөлек ауызекі тілде айтылатын фонетикалық формалардың Абай шығармаларындағы көрінісі талқыланды.

Түйін сөздер: Абай, Абай тілі, фонетикалық ескіліктер, тілдік ерекшеліктер, түркі тілдері.

Белгілі ғалым Рабиға Сыздықова ақын-жазушылар шығармаларының тілі оның өз қаламына тән шеберлік тәсілдері мен өзге де тілдік ерекшеліктерін талдау тұрғысынан зерттелу керек дейді [1, 330]. Біз бұл мақаламызда Абайдың жекелеген сөз қолданыс ерекшеліктерін, оның ішінде кейбір ерекше фонетикалық қолданыстары жайында сөз қозғаймыз. Абайдағы ерекше фонетикалық қолданыстар әдеби тілдің қазіргі нормасымен салыстырыла талданады. Абай тіліндегі фонетикалық тұлғаларды талдағанда түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдері деректері пайдаланылады.

Абайдағы әдеби тілден өзгеше формалардың қолданылуы, ең бірінші кітаби тілдің, яғни шағатайшаның әсері. Мұны шартты түрде ескі қазақ жазба тіліне (шағатай әдеби тіліне) тән фонетикалық тұлғалар деп атаса болады. Өйткені ортаазиялық түркі әдеби тілі дәстүрінің ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр басында үзілмей сақталғанын да есте ұстау қажет. Абайдағы көне тұлғалардың кездесуі ең алдымен осы фактормен байланысты. Көне фонетикалық формалар сонымен қатар морфологиялық, семантикалық параллелизм немесе ұйқас құрау үшін де пайдаланылғаны белгілі.

Ал «фонетикалық ескіліктер» деп те атап көрсеткен себебіміз, біз талдайын деп отырған «ұғлы, тұғры, тұғралы, түзік, ұлық» формалары көне түркі ескерткіштеріне тән. Бұлар қазіргі қазақ тілінде қолданылмаса да жекелеген авторлардың тілі мен ауыз әдебиеті үлгілерінде көне түркі тіліне тән формада сақталған.

Фонетикалық ескіліктер деген ұғымды ғалым Р.Сыздықова енгізген болатын. Ғалым ескіліктердің типтері:

- а) «көне сөздер (архаизмдер);
- ә) ескірген сөздер (историзмдер);
- б) фонетикалық, морфологиялық, орфограммалық ескіліктер» деп көрсетеді [2, 11].

Біз Абайдағы фонетикалық ескіліктерді «Сөз ортасында «г/ғ» дыбысының сақталып жазылуы және «Сөз соңында «к/қ» дыбысының сақталуы» деп ажыратып қарастырдық.

Сөз ортасында «ғ» дыбысының сақталып жазылуы.

Ұғлы «ұлы»:

1. Буынсыз тілің,

Буулы сөзің

Әсерлі адам **ұғлына**.

Кісінің сөзін

Ұққыш-ақ, өзің,

Қисығын түзеп туғрыға [3, 294].

2. Әрбір ғалым – хақим емес, әрбір хақим – ғалым. Ғалымдарының нақлиясы бірлән мұсылман иман тақлиди кесіп қылады. Хақимдердің ғақлияты бірлән жетсе, иман якини болады. Бұл хақимдерден мұрад – мұсылман хақимдері, болмаса ғайри діннің хақимдері – әғәрше фатлұбни тәжидуни делінсе де, дүниенің һәм адам **ұғлы** өмірінің сырына жетсе де, діннің хақ мағрифатына жете алмағандар (38-қара сөз).

3. Ей, жүрегімнің қуаты, перзенттерім! Сіздерге адам **ұғылының** мінездері тұғралы біраз сөз жазып ядкар қалдырайын (38-қара сөз).

Қазақ әдеби тілінде ұл түрінде жұмсалатын сөзді Абай ескі жазба тіліне сәйкес **ұғыл** (адам ұғлы) фонетикалық вариантында қолданған. Көне түркі тілі мен шағатайшада сөз ортасындағы «ғ» дыбысы қазақ тілінде көп жағдайда түсіп немесе «у»-ға ауысатыны белгілі. Мысалы, көне түркі тіліндегі *уғыл, туғры, ағу, сығыр, ағыр, йағуқ* сөздері қазіргі қазақ тілінде *ұл, тура, у, сиыр, ауыр, жуық* боп өзгерген. Ескі жазбаларда (шағатай ескерткіштерінде) көне түркі тіліндегі фонетикалық құбылыстар сақталған. Сол себепті Абай қолданған шағатай тілінің өзгешеліктерін тілдік тұрғыдан зерттеу маңызды. Мысалы, жоғарыда айтылған Абайдың **ұғыл** формасын көне түркі тіліне тән ерекшелік деп қарастырсақ әбден болады.

Қазақ тіліндегі **ұл** сөзі орхон ескерткіштерінде *оғыл* (Күлтегін), көне ұйғыр жазулы мұраларында *огул* (Maiytrisimit 8-40), Қарахан дәуірі жазбаларында *оғыл/огул: Атасы ачығ алымла йисе оғылының тиши қамар* (мақал) «Әкесе аңы алма жесе, ұлының тісі қышиды» (DLT (Divanu lugatit türk) 421/330); орта ғасыр Алтын орда, Хорезм дәуірі мұраларында *огул* (ME. (Mukkadimetul edeb) 196-7...); қыпшақ ескерткіші Кодекс куманикуста *овул* (CC (Codeks Cumanicus) 60a/22...) түрінде қолданылған.

Қазіргі түрік тілдеріне келсек, түрік (TS (Türkçe sözlük) 1790), түрікмен (ТДС (Түркмен дилиниң сөзлиги) 480); , әзербайжан, ұйғыр (YUTS (Uygurca sözlük) 293), сары ұйғыр тілдерінде *огул*; өзбек т. *угил* (УТИЛ (Узбек тилиниң изоҳли луғати) II 528); қырғыз (KS (Kırgızca sözlük) 788), алтай (РусАС 745) және қарайым т. (КРПС (Караймско русский польский словарь) 423) *уул*; ноғай т. *уыл* (НРС (Ногайско русский словарь) 379), қарақалпақ, татар, башқұрт (БТһ (Башқұрт тилиниң һөзлиги) II 468), қарашай-балқар т. (КМТС (Қарағау malkarca sözlük) 417) *ұл/ул*; хакас (ХРС (Хакаско русский словарь) 127) және тува т., гагауз т. (ГРМС (Гагаузко русский молдавский словарь) 351) *оол*; якут т. *уол* (ТҮС (Türkçe yakutça sözlük) 204) және чуваш т. *ыуыл* варианттарында жұмсалады.

Моңғол тіліндегі «негіз, түп» мағынасындағы *уул* (МҚС (Моңғолша қазақша сөздік) 521) формасы да осымен байланысты болса керек.

Ұғыл варианты қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерде де сақталған:

1. *Ер **ұғыл** тап, еркеленіп жат* [4, 119].
2. *Жарлының **ұғлы** болғаниша, байдың құлы бол* [4, 174].
3. *Сыйлағанды сыйла, атаң құлы түңілер, сыйламағанды сыйлама, пайғамбар **ұғылы** түңілер* [4, 299].

Тұғры «тура». Тілімізде *тура* деп жазылатын сөз Абай өлеңінде бір жерде көнеше *тұғры* тұлғасында жұмсалған:

1. Буынсыз тілің,
Буулы сөзің
Әсерлі адам ұғлына.
Кісінің сөзін
Ұққыш-ақ, өзің,

Қисығын түзеп **тұғрыға** [3, 294].

Түркі ескерткіштері мен тілдерінде талдап отырған сөзіміз кең таралған:

Көне ұйғыр жазба мұраларында *тоғру* «тура, дұрыс» (EUTS (Eski uygurca sözlük) 243).

Диуани лұғатит түрkte *тоғру* «қылыш, қанжар немесе пышақтың сабына салынатын ұшы» (DLT 212/182).

Мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінде *тоғру* «дұрыс, тура» (KıpTS (Kırçak sözlüğü) 279)

Шағатай жазбаларынан Лутфи диуанында *тоғры* «тура» (LD 614).

Анадолы түрік жазба жәдігерлерінде *тоғры/доғры/тоғру/торғу* «дұрыс» (YeniTS (Tarama sözlüğü) 208).

Қырғыз т. *туура* «тура» (КиргРС II 273); қарақалпақ т. *тууры; туура/дууры* «сол мағ.» (КкРС 180; 658); ноғай т. *туэра* «сол мағ» (НРС 364); қарашай-балқар т. *туру* «тура, ашық, нақты; ақ көңіл, адал» (КМТС 409); құмық т. *тура* «сол» (KumTS (Kumukça sözlük) 344); қарайым т. *доғры* «шын, рас, тура, дұрыс» (КРПС 179); қырым татарлары т. *доғру* «түзу, тура, алға; дұрыс, шын» (КТРС 371); башқұрт т. *тоғро* «ақ көңіл, ақ жүрет, ақ ниетті адам»; *тура* «тура» (BTS (Başkurtça sözlük) 621; 645); татар т. *тура* «тура, дұрыс» (ТатРС 352); татар кітаби тілінде *туғры* «түзу, тура»:

Алып та бирим қус билейзик,

Кийисин син икi қулыңа,

Бехитлі бала тугры киле,

Жанлары тыныч урынға «Алып та берейін қос білезік, тағасың екі қолыңа, бақытты бала тура келер, жандары тыныш орынға» [5, 31].

Ұйғыр т. *тоғри* «тура, дұрыс» (YUTS 416); өзбек т. *тоғри* «сол мағ.» (УТИЛ II 261).

Түрікмен т. *доғры* «дұрыс, тура» (TTS 166); түрік т. *doğru* «сол мағ.» (ТҚС (Түрікше қазақша сөздік) 160); гагауз т. *доору* «сол мағ.» (ГРМС 156).

Тува т. *доора* «төтесінен, көлденең, бұра, кесе» [6, 143]; хакас т. *тоғыр* «қарсы бет, арғы жақ» (ХРС 229); алтай т. *туура* «жанынан, қасынан; ені, кеңдігі» [7, 382]; якут т. *туора* «көлденең, құлаштап, жанынан» (ЯРС 403).

Сонымен, *тура* сөзінің көне формасында жұмсалуды көбіне қарлұқ (өзбек, ұйғыр) және оғыз (түрікмен, түрік) тілдерінде байқалады. Абайдағы *туғры* болса, шағатай әдеби тілінің элементі болуы мүмкін. Шағатай тілінің қазіргі мұрагерлері өзбек пен ұйғыр тілдерінде көнеше келуі және татар, башқұрт тілдері сөздіктерінде аталған форманың кітаби деп берілуі – сөзіміздің дәлелі.

Тұғралы «туралы»: Әдеби тілде *туралы* деп айтылатын сөз, қара сөзде *туғралы* деп көнеше жұмсалған:

Ей, жүрегімнің қуаты, перзентлерім! Сіздерге адам ұғылының мінездері **туғралы** біраз сөз жазып ядкар қалдырайын (38-қара сөз).

Абайдағы *туғралы* деген фонетикалық форма *ұғыл* сияқты мысалдар қатарына жатқызылады. Көне түркі жазба ескерткіштерінде *туғралы* түріндегі сөз қазіргі қазақ тілінде *туралы* фонетикалық вариантында жұмсалады. Абай қара сөздерінде шағатай тілінің дыбыстық заңына сәйкес *туғралы* деген нұсқада қолданылған.

Бұл форма қазіргі түркі тілдерінде кең таралмаған, шағатай тілінің заңды жалғасы деп саналатын қарлұқ тілдерінде ғана көнеше айтылады. Мысалы:

Ұйғыр т. *тоғрулуқ* «туралы» (YUTS 416); өзбек тілінде *тоғрида* «туралы» (УТИЛ II 261).

Қырғыз бен қарақалпақ тілдерінде у дыбысының ұзын дауысты болып жазылуы оның ертеректе «ғ»-дан келгенін көрсетеді:

Қырғыз т. *тууралу/тууралуу* «туралы, жайында» (KS 766); қарақалпақ т. *тууралы* «сол мағ.» (КкРС 658).

Татар, башқұрт тілдерінде оның «турысында» деген нұсқасы өрбіген:

Татар т. *турысында* «туралы» (ТатРС 352); башқұрт т. *тураһында* «сол мағ.» (BTS 645).

Сөз соңында «к/қ» дыбысының сақталуы.

Көне түркі тілінде «сөз соңындағы «ғ/г» дыбыстары» сақталатыны аян. Мысалы, *улуг, торуг, сұңгуг, сарыг, кичиг, елиг, арыг*, т.б. Ал сөз соңындағы «ғ/г»-лар ескі қазақ жазба тілінде (шағатай т.) «к/қ» дыбыстарына ауысты. Мысалы, *улук, торук, сұңгук, сарык, кичик, едик, арык*, т.б. Қазіргі қазақ тілінде болса, сөз соңындағы «ғ» немесе «к» дыбыстары жазылмайды. Жоғарыдағы сөздер қазақ әдеби тілінде *ұлы, торы, сұңгі, сары, кіші, елі, ару* боп жұмсалады. Десек те, әдеби тіліміздегі *ыстық* (негізі, *ыссы* болу керек), *құдық* (*құйы* (төбесіне құй қазу), *ұлық* (ұлы), *ұрық* (ру) т.б. сөздерде көне вариантында сақталған. Сондай мысалдарға Абайдағы «түзік» тұлғасын жатқызамыз.

Түзік «түзу».

Абай шығармаларында кейбір сөздердің соңында «к/ғ»-лардың сақталғандығын көруге болады. Мысалы, қазіргі тілімізде *түзу* тұлғасында жұмсалатын сөз қара сөзде *түзік* болып қолданылған:

Тамам жұртқа бұзық болма, **түзік** бол деп жарлық шашып, жол салады екен. **Түзікті** бейіске шығарамын деп, бұзықты тозаққа саламын деп айта тұра, пендесінің біреуін жақсылыққа мейілдендіріп, біреуін жаманшылыққа мейілдендіріп, өзі құдайлық құдіретімен біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жаманшылыққа бұрып жіберіп тұрады екен (28-қара сөз).

Р.Сыздықова «Тамам жұртқа бұзық болма, түзік бол» дегенде *түзу* орнына *түзікті* Абай тұлғалық параллелизм (бұзық – түзік) жасау үшін пайдаланған дейді [8, 143]. Сонда *түзік* шағатай тілінің әсері емес, *бұзық* сөзіне ұйқас үшін таңдалған тұлға деп тұжырымдайды.

Түзік формасы Шал ақында да кездеседі:

Бұл дүниенің мысалы

Ұшып өткен құспен тең.

Өмірде көрген жақсылық

Ұйықтап өткен түспен тең.

Атадан мирас ақылың,

Түзік айтқан мақұлың
Ләзім болған іспен тең.
Үлкеннен көрген зорлығың,
Ойлап тұрсаң, бозбала,
Дұшпаннан көрген күшпен тең (Шал ақын).
Дүзу «түзу, дұрыс».

Әдеби тілдегі *түзу*, көне ескерткіштердегі *түзік* сөзін Абай «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» атты мақаласында *дүзу* түрінде де береді:

Сондағы билеген хандары, билері бұларды ешбір *дүзу* харекетке түсіндірмей дәйім барымтамен мал кумақ, ауыл шаппақ, бірде бұл ел, бірде ол елмен жауласпақ, қырыспақпен күні кешіп, еш шаруа, өнерге үйрене алмай, өздері кедей болған һәм өспеген [3, 493].

Көне түркі тіліндегі «т»-мен басталатын сөздер оғыз тілдерінде «д»-ға ауысатыны белгілі. Оны ХІ ғасырдың өзінде Махмұт Қашқари айтқан болатын, ол «түріктердің «т» дегенін оғыздар «д» деп айтатынын ескеріп, «түріктер түйені *тевей* десе, оғыздар *девей* деп айтады» деп жазған [9, 273]. Ал қыпшақ тілдерінде сөз басындағы «т»-лар «д»-ға ауыса бермейді. Көне түркі тіліндегі «т»-мен басталған сөздер қазақ тілінде сол қалпында өзгермей айтылады (төл сөздерде). Мысалы, *тағ-тау*, *талуй-талай*, *теңри-тәңір*, *тейен-тиын*, *тиңла-тыңда*, *тириг-тірі*, *торуғ-торы*. Алайда *дейді*, *дауыс*, *дейін*, *дыбыс*, *диірмен*, *дала*, *делқұлы*, *деп*, *дегенмен*, *дей тұрғанмен*, *доңыз*, *доғару*, *дүлей* (соңғы *дүлей* сөзі түркі тілдерінде *мүлей* және *дүлей* деген формаларында жарыспалы қолданылады [10, 124]) деген түбі түркі сөздердің кейбірінде сөз басында «д»-ға ауысқан. Абай да бір мысалында *түзу* сөзінің орнына *дүзу* вариантын пайдаланған.

Ұлұқ/ұлығ «үлкен, жасы үлкен; ұлы (бек, әмір, сұлтан, мырза, басшы, төре, ұлық мағынасында емес)».

Көне түркі жазба ескерткіштерінде *ұлуғ* деп айтылатын сөз қазақ әдеби тілінде *ұлы* деп жұмсалады. Қазақ тіліндегі *ұлық* деген варианты «төре, әмір, әкім, бек» мағынада әрі көне қазақ жазба тілінде (шағатай) қолданылған (ҚТТС 858). Ал Абайда *ұлығ* сөзі бастапқы мағынасында жұмсалған:

1. Естілер де ісіне қуанбай жүр,
«Ел азды» деп надандар мұқаймай жүр.
Ала жылан, аш бақа күпілдектер
Кісі екен деп **ұлықтан** ұялмай жүр [11, 9].

1961 жылғы жинақта бұл шумақтағы *ұлық* сөзі үлкен деп алмастырылып берілген: *Кісі екен деп ұлықтан ұялмай жүр* [3, 81].

2. Жә, біз өзіміздің бойымыздағы сегіз зәрра аттас сипатымызды ол аллатағаланың сегіз **ұлығ** сипатынан бас бұрғызып, өзге жолға салмақ бірлән біздің атымыз мүслім бола ала ма? Болмаса керек (38-қара сөз).

3. Ол – рахмет сипаты, сегіз сипаттың ішінде жазылмаса да аллатағаланың Рахман, Рахим, Ғафур, Уадуд, Хафиз, Сәттар, Разақ, Нафиг, Уәкил, Латиф деген есімдеріне бинағән бір **ұлығ** сипатынан есептеуге жарайды (38-қара сөз).

Ұлық сөзі бастапқы мәнінде мақал-мәтелдерде де сақталған:

1. Ұлық болсаң, кішік бол (ФС (Фразеологиялық сөздік) 731).
2. Ұлдан туғанның ұлығы жоқ, қыздан туғанның қиығы жоқ [4, 125].
3. Ханнан бала ұлық, баладан ана ұлық [4, 428].

Ұлығ сөзі түркі жазба ескерткіштерінен бастап бүгінге дейін кең таралған ұғымдардың бірі:

Орхон жазбаларында *улуғ* «үлкен, ұлы» (Күлтегін 28...).

Диуани лұғатит түрkte *улуғ* «ұлы, үлкен, орасан»: *Кичик улуғқа турушмас, қырғуй соңқұрқа қарышмас* «Кіші үлкенмен тұрыспас, қырғидың сұңқармен ісі болмас»; *Улуғны улуғласа қут булур* «Ұлын ұлықтаса құт болар» (DLT 37/24...).

Қазіргі түрік тілдерінен *ұлық/ұлығ* деген тұлғасында тек қарлұқ және сібір тілдерінде сақталған:

Ұйғыр т. *улуғ* «ұлы» (YUTS 436); өзбек т. *улуғ* «сол мағ.» (УТИЛ II 273).

Хакас т. *улуғ* «үлкен, ірі, биік, қария, қарт» (HTS (Hakasça sözlük) 546); сары ұйғыр т. *улуғ* «сол мағ.» [12, 129]; тува т. *улуғ* «сол мағ.» [6, 284].

Қыпшақ және оғыз тілдерінде *ұлы* нұсқасында кең таралған. Ал Абайда шағатай әдеби тіліндегідей көне формасы мен мағынасында жұмсалған.

Қорыта келгенде, Абай тілінде көне түркі тіліне тән қолданыстар жиі кездеседі. Әдеби тілден өзгеше формалардың қолданылуы, ең бірінші, кітаби тілдің, яғни шағатайшаның әсері деп білеміз. Ақын көне түркі тілінің негізгі фонетикалық ерекшеліктерін біліп, оны ұтымды қолдана білген. Өлеңдерінде көбіне ұйқас құрау, буын құру үшін пайдаланса, қара сөздерінде әдейі ескі қазақ жазба тілі үлгісінше қолданған.

Ұлы ақын тілінде шағатай тілінен бөлек қазіргі қазақ тіліне тән фонетикалық өзгешеліктер де жоқ емес. Қазіргі күні ауызекі тілде, говорларда айтылатын нұсқалар Абай тілінде кездеседі. Ақын шығармаларындағы қазақ әдеби тілінен өзгешелеу қолданылған фонетикалық формаларға төменде келтірілген мысалдарды жатқызуға болады. Қарамен белгіленгендер Абай тіліндегі формалар болса, жақша ішіндегілер әдеби тілдегі нұсқалары:

Айлану (әдеби тілде *айналу*):

Мүмин болсаң, әуелі иманды бол,

Бендеге иман өзі ашады жол,

Шыр айлан да, таза ойла бір иманды,

Мұнафиқ намаз қылмап па, мағлұм ғой ол (Абай 298).

Р.Сыздық әдеби тілдегі *айнал-* деп қолданылатын етістік ауыз әдебиеті өлеңдерінде, ескі жырларда көбіне *айлан-* деген көне вариантта кездесетінін жазады [2, 107].

Юлдашев *айлан-* етістігінің түркі тілдерінің барлығында дерлік *айлан-* боп жұмсалатындығын айтып, тек қазақ тілінде *айнал-* боп айтылатындығын ескереді [13, 311].

Орта ғасыр жазба мұралары деректеріне жүгінсек, *айлан-* нұсқасының көнерек екендігін аңғарамыз.

Ашап-ішу (*асап ішу*):

Ашап-ішуге малдың тапшылығы да, ағайынның араздығы да – әртүрлі бөлеге, ұрлық, зорлық, кулық, сұмдық секілді нәрселерге үйірлендіруге себеп болатұғын нәрсе (25-қара сөз).

Ашау (*асау*):

«Ең семізін ілейін

Кызық қылып *ашарға*», –

Деді-дағы, аралап,

Жабысты келіп қошқарға (Абай 396).

Р.Сыздық осындағы *ашау* қолданысын көнеден келе жатқан жалғастық деп табады:

«Ашау сөзі бірқатар түркі тілдерінде «тамақ жеу, тамақтану» мағынасын білдіретіні сияқты, ертеде қазақ тілінде де осы мәнде қолданылып келген болу керек. Абайда ол реликт (қалдық) ретінде көрінеді» [1, 140].

Расында, *ашау* етістігінің екі рет қолданылуы сәйкестік емес. Бұған қарап, бұл форманы Абайдың әдейі қолданғанын немесе сол кездегі халық тіліне тән форма екенін аңғарамыз. Жалпы екі дауыстының ортасындағы «с» дыбысының ауызекі тілде «ш» боп айтылуы бек мүмкін.

Өзге түркі тілдерінде *ашады* деп айтылатын сөз тек қазақ тілінде *асады* деп айтылатынын да ескерген жөн.

Беркіну (*бекіну*):

Жігерлен, сілкін,

Қайраттан, *беркін*.

Деп насихат бергенде (Абай 137).

Берік сөзімен байланысты *бекін-* етістігі (ЭСТЯ II 116-120) Абай тілінде *беркін-* деген көне формасында жұмсалған. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *беркі-* «беку, шынығу, төзу» етістігі көнерген сөз деп берілген (ҚТТС 127).

Досшар (*дос-жар*):

Ағайынын, *досшарын*

Жиып алып үйіне,

Жылады шағып мұң-зарын.

Болыстық қыл деп күйіне (Абай 391).

Мұнда тілдегі *дос-жар*, *дос-жаран* деген актив нұсқасының орнына ілгерінді ықпал нәтижесінде өзгерген *досшар* деген ауызекі тілде айтылатын варианты пайдаланылған.

Ештеме (*ештеңе*):

Надан қуанар, арсаңдар,

Таңырқап тұра қалсаңдар.

Татымды *ештеме* болмас,
Адамсып босқа талтаңдар (Абай 132).

Орфографиялық ережеге сай *ештеңе* деп жазылатын сөз, ауызекі тілде *ештеме* деп айтылады. Абайда *ештеме* деп айтылуы бойынша берілгенге ұқсайды.

Инану (*сену, илану*):

Пайғамбарымыз арқылы жіберген жарлығына, білдіргеніне мойын сұнып, *инанмақ* (13-қара сөз).

Әдеби тілде белсенді жұмсалатын *сену, нану* етістіктерінің орнына Абай *илану* формасын жиі пайдаланады. Ал оның *инану* деген варианты болса, бір-ақ рет келген.

Кезегендік (*кезбелік*). Тілде *кезбелік* (*кезбелікке* салынды) деп айтылатын туынды сөз Абай қара сөзінде *кезегендік* (*кезегендікке* салынды) вариантында жұмсалған:

Дүниелік керек болса, адал еңбекке салынып алған кісі ондай жүрісті иттей қорлық көрмей ме? Өзінің кәсібін тастап, *кезегендікке* салына ма? (42-қара сөз).

Қары (*кәрі*):

Құрбыдай қош тұттым

Жасың мен *қарыңды*

Жоқтамай ұмыттым

Ақыл мен нәріңді [11, 29].

Қазақ әдеби тілінде *кәрі* деген жіңішке түрінде қолданылатын сөз 1907 жылғы Мүрсейіт бастырған жинақта *қары* вариантында жазылған. Түркі тілдерінің түгелінде *кәрі* сөзі жуан тұлғасында жұмсалады, қазақ тілінде ғана жіңішке вариантқа ауысқан. Тіпті қазақ тіліне ең жақын деген қарақалпақ және қырғыз тілдерінде *қары* формасы жұмсалады. Көне ескерткіштерге келсек, онда да тек жуан нұсқасы бар. Соған қарағанда Абайда келген варианты көне боп саналады.

Нағып (*неғып*):

Айтшы, аға, *нағып* жеңілдік

Мәскеуде емес тегіндік (Абай 337).

Тілде *неғып* деп жазылып жүрген сөз *не қылып* сөз тіркесінен қысқарып өзгергені белгілі. Ал Абайдағы *нағып* тұлғасы болса, *не қылып* тіркесінің ең соңғы өзгерген формасы болса керек: *не қылып* > *не ғылып* > *не қып* > *неғып* > *нағып*. Тіліміздегі сингармонизм заңының күштілігі *неғып-тың* кейінді ықпал нәтижесінде *нағып* болып айтылуына алып келетіні анық. Абайда осылайша айтылуы күйінде хатқа түскен.

Нажағай (*найзағай*):

Дүрілдеген *нажағай*,

Бұрқыраған жауынның

Ашылмағы бар ма басынан

Бағы қайтқан қауымның? (Абай 357).

Қазақ тіліндегі *найзағай* сөзі Абайдың бір өлеңінде *нажағай* түрінде қолданылған. Бүгінгі тіліміздегі *найзағай* формасы Абай шығармаларында кездесе бермейді, бұл мағынада *нажағай* және *жай* ұғымдары қолданылған.

Ойнасшы (*ойнасшыл/ойнасқор*):

Ақыл керек, іс керек, мінез керек,

Ер ұялар іс қылмас қатын зерек.

Салақ, олақ, *ойнасшы*, керім-кербез,

Жыртаң-тыртаң қызылдан шығады ерек (Абай 87).

Тілде «ойнасқа бейім, артық жүріске берілген, көлденең жүрісі көп» деген мағынада *ойнасшыл, ойнасқор* (ҚТТС 626) деген тұлғалары актив. Ал Абай тілінде «-шы» қосымшалы формада қолданылған.

Олуда (*болуда*) *құдрет олуда* – «күші, қуаты болуда»:

Алланы бар дедік, бір дедік, ғылым құдыреті сипаты бірлән сипаттадық. Бұл бірлік, барлық ғылым, *құдрет олуда* боларлық нәрселер ме? (38-қара сөз).

Қазақ және басқа қыпшақ тілдеріндегі *болу* етістігі оғыз тілдерінде *олмақ* деп айтылады. Абай *болуда* дегеннің орнына *олуда* деп оғыз тілдеріне тән тұлғада қолданған. Сөз басындағы «б» дауыссызының түсіріліп айтылуы шағатай әдеби тілінде де бар. Абай осы тілдегі нұсқасын пайдаланған болса керек.

Сыр жалаңаш (*тыр жалаңаш*):

Қайғысыз жатып, қарны тоқ,
Ұйқысы қанып тұрды бай.
Сыр жалаңаш, түк те жоқ,
Лапкесі, үйі айнадай (Абай 390).

Тілімізде *тыр жалаңаш* деп айтылатын сөз тіркесін Абай «Қазаға ұрынған қара шекпен» атты аудармасында *сыр жалаңаш* деп қолданған. «с/ш»-лардың «т»-ға немесе «т»-лардың «с/ш»-ға ауысу құбылысы тілде бар: *таяз=саяз*; *тұр=сұр*, *тышқан=сычқан*, *отау=ошақ*, *тошала=шошала*, *титтей=шиттей*, *дейін=шейін* т.б. Осы фонетикалық құбылыс негізінде *тыр жалаңаш* тіркесі *сыр жалаңаш* деп айтылса керек.

Мұнымен бірге бұл тіркес татар мен башқұртшада *сыр йалангач* (БТһ II 265) түрінде жұмсалатыны аян. Абай татар, башқұртша вариантын қолданды деген пікірді де жоққа шығара алмаймыз.

Турасында (туралы):

Тәтеңіз білімнің қайнар бұлағын үйренгенің *турасында* бек қуанып жатыр (Абай 498).

Әдеби тілде *туралы* деп жұмсалатын шылау Абай тілінде *турасында* деген туынды вариантында қолданылған. Ақын тіліндегі және қазақ тілінде айтылатын *турасында* формасы түркі тілдерінен тек татар мен башқұртшада қолданылады: татар т. *турысында* «туралы» (ТатРС 352); башқұрт т. *тураһында* «сол мағ.» (BTS 645).

Ұжымақ (жұмақ):

Ханым сен, қарашың мен, басы байлы,
Ханы жақсы болса, қарашысы жасымайды.
Жаманға жақсы қолы *ұжымақтай*,
Әлханжан бері таста насыбайды (Абай 434).

Қазақ тілінде *жұмақ* түрінде қолданылып жүрген сөз Абай тілінде *ұжымақ* фонетикалық вариантында қолданылған. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі *ужмақ/учмақ* сөзі қазақ тілінде метатеза құбылысы негізінде *жұмақ* боп ауысқаны белгілі. Десек те, *ұжмақ* деген көне варианты да тілде кездеседі, бірақ *жұмақ* сияқты белсенді келмейді. Көне ескерткіштердегі *учмақ* «жұмақ» сөзі *ұшу* (ауыс. *қайтыс болу*) етістігімен байланысты деген пікір де жоқ емес.

Ұсап (ұқсап):

Жөнді, жөнсіз,
Сөз теңеусіз,
Бас пен аяқ бір есеп .
Ұрысса орыс,
Елге болыс
Үйден үрген итке *ұсап* [11, 23].

Ұқсап дегенде «қ» дауыссызын түсіріп айту татар фольклорында да бар (әдеби тілде *охшау*):

Аппақ итіп кіршең йақсаң
Битің койаш ашамай
Бу илдерде чиберлер күп

Бірісі сиңа *ошамай* «Аппақ етіп, опа жақсаң, бетінді күн алмас. Бұл елде сұлулар көп, біреуі саған ұсамас».

Биік тауның башында
Байлар аты тышаулы.
Қазанда йуқ, Мескеуде йуқ

Син матурға *учаулы* «Биік таудың басында, байлар аты тұсаулы. Қазанда жоқ, Мәскеуде жоқ, сен сұлуға ұқсаулы» [5, 45; 55].

Шүйінші (сүйінші):

Үйі мәз боп, қой сойды
Шүйіншіге шапқанға.
Әуре қылды, салды ойды
Үйдегі тыныш жатқанға (Абай 133).

Ақын қазақ тілінде *сүйінші* деп жұмсалатын сөзді, ауызекі тіліне сәйкес бір рет *шүйінші* деп қолданған. *Сүйінші* дегенде кейінді ықпал нәтижесінде сөздің соңындағы «ш» дыбысының әсерінен сөздің басындағы «с» дауыссызы «ш» боп айтылып, *шүйінші* сияқты естіледі. Бұған ұқсас жағдай

тысқары деген сөз де көрші дыбыстар мен сөздердің әсерінен «Шыққан қыз шиден тысқары» деген мақалда *тышқары* деп айтылады.

Ылай (лай)/ылайлау (лайлау):

Малға сат, пайдаға сат қылығыңды,

Ылайла ылай оймен тұнығыңды,

Сонда өмірден алдамшы бола алмассың ,

Ол білдірмей ұрламақ қызығыңды (Абай 263).

Қазіргі қазақ тілінде *лай* немесе *лайла-* деп жазылып жүрген сөз, Абай тілінде айтылуы бойынша жазылғанға ұқсайды. Өйткені қазақ тілінде «л, р» әріптерінен басталып жазылатын сөздердің (*лай, лақ, лайық, лас, рай, рақмет, разы, рас, рет*) алдында айтылуда дауысты дауысты дыбыс қосылады (*ылай, ылақ, ылайық, ылас, ырай, ырақмет, ыразы, ырас, ірет*).

Абай қара сөздерін қолжазбадан оқығанымызда онда «р» немесе «л» дауыссызымен басталатын сөзді кездестірмедік, барлығында «ы» немесе «і» дыбысы қосылып жазылған. Мысалы, «Ей қайрат, сенің айтқанұңның бәрі де *ырас*. Ол айтқандарұңнан басқа да көп өнерлеріңнің бары *ырас*, сенсіз болмайтұғыны да *ырас*».

Жоғарыда келтірген мысалдардың барлығы Абайда бір немесе екі рет қолданылған нұсқалар. Бұл мысалдардың түгелі Абай шығармаларының 1961 жылғы бір томдық толық жинағы мен 1909 жылғы араб жазулы нұсқаларынан алынды. Қазіргі қазақ тілінен өзгешеленетін қолданыстар түпнұсқа мәтінмен де салыстырылып қаралды.

Біз келтірген фонетикалық формалар ішінде *бұлыт/бұлұт* (бұлт), *есіту* (*есту*), *сықылды* (секілді), *тұл бой* (*тұла бой*), *тәңрі* (*тәңір*) деген сөздер Абайдың шығармаларында көбіне осы варианттарында кездеседі. Осылардың ішінде *айлану, беркіну, бұлыт, есіту, инану, қары, тәңрі, ұжымақ* деген нұсқалар көне, бастапқы формалар боп саналады. Көне түркі ескерткіштерінде осы тұлғаларында жұмсалса, қазіргі қазақ тілінде фонетикалық өзгерістерге ұшыраған. Абайда болса, көне түркі тіліндегідей варианттарында кездеседі. Жоғарыда келтірген мысалдардың ішінде *ашау* (*асап жеу*), *досиар, ештеме, нағып, ұсап, ылай*, т.б. сөздері – ауызекі тілдің элементтері. Абайдың кейбір өлеңдерінде кейбір сөздер ауызекі тілге сәйкес жазылғаны белгілі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Сыздықова Р. (2014) Абай шығармаларының тілі. Алматы: «Ел-шежіре». – 384 бет.
2. Сыздық Р. (2009) Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Алматы: Арыс. – 272 бет.
3. Абай Құнанбаев шығармаларының бір томдық толық жинағы (1961). Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. – 696 бет.
4. Бабалар сөзі (2005). 66-69 т. Астана: Фолиант.
5. Kunos I. (2013) Kazan Tatar Manileri (çev. Kaçalın M.). Ankara: TDK Yay. – 140 s.
6. Ölmez M. (2007) Tuvacanın Sözvarlığı Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle. Wiesbaden. – 516 s.
7. Вербицкий В. (1884) Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка. Казань: 1884. – 494 с.
8. Сыздықова Р. (1968) Абай шығармаларының тілі. Алматы: Ғылым баспасы. – 336 б.
9. Gulsevin G. (2016) What Kind of Oghuz Dialects Were Spoken in the 11th Century? BILIG, pp.269-300, KIŞ 2016 / SAYI 76. http://bilig.yesevi.edu.tr/shw_artcl-791.html
10. Adilov M. (2019) On some Mongolian words preserved in Kazakh idioms. Turkbilig. V.38. P.119-142.
11. Абай (1909). Санкт-Петербург: Восточная печать. – 120 бет.
12. Малов С. (1957) Язык желтых уйгуров, словарь и грамматика. Алматы: Наука. – 196 с.
13. Юлдашев А.А. (1961). Глаголы чувственного восприятия в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва: Наука.

Фонетические архаизмы в произведениях Абая

Ш. Құрманбайұлы, М.Е. Адилов

Тюркологический центр им. Немата Келимбетова, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
sheru_64@mail.ru, marlenadilov88@gmail.com

В статье проанализированы основные языковые особенности творчества Абая с фонетических точек зрения. Историко-сравнительным методом были изучены фонетические формы в произведениях поэта, характерные для древнетюркского языка. На фоне фонетических особенностей рассмотрены такие примеры, как «уғлы, туғры, туғралы, түзік, ұлық» и др. Эти фонетические архаизмы проанализированы на основе данных тюркских памятников и языков. Сделаны выводы об их причастности к чагатайскому и казахскому языкам. В заключительной части статьи обсуждается отражение фонетических вариантов, произносимых только на устном языке, в произведениях Абая.

Ключевые слова: Абай, язык Абая, фонетические особенности, фонетические архаизмы, тюркские языки.

Phonetic archaisms in the works of Abay

Sh. Kurmanbaiuly, M.E. Adilov

Nemat Kelimbetov Turkological center,
Abai Kazakh National Pedagogical University, Dostyk ave., 13, Almaty, Kazakhstan.
sheru_64@mail.ru, marlenadilov88@gmail.com

The article analyzes the main language features of Abay's creativity from phonetic points of view. Historical and comparative methods were used to study the phonetic forms in the poet's works that are characteristic of the ancient Turkic language. On the background of the phonetic features were considered such examples as «ugly, tugry, tugraly, tuzik, ulyk», etc. These phonetic archaisms were analyzed on the basis of data from Turkic monuments and languages. Conclusions are made about their involvement in the Chagatai and Kazakh languages. In the final part of the article, we discuss the reflection of phonetic variants, pronounced only in the oral language, in the works of Abay.

Keywords: Abay, Abay language, phonetic features, linguistic characteristics, Turkic languages.

Редакцияға 17.08.2020 түсті.